

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՏԻԳՐԱՆԻ.

ԵՒ

ՀԱՅ-ԼՈՒԿՈՒՆԵԱԾՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՀԱՏՈՒԱԾԻ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՕՐՈՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՑԱՌԱՅ

1.

Տիգրանի աշխարհակալութիւններն ու Տիգրանակերտի տիմսաթեութիւնը:

(Տարրուականթիւն.)

Հսկայածաւալ պետութեան մը համար, որպիսին էր Տիգրանի կազմած նոր հայ պետութիւնը, ի հարկէ նոր ու պատշաճաւոր մայրաքաղաքի մը պէտքն զգալի պիտի ըլլար: Հինը, Արտաշատ, որ Մեծ Հայոց միջնաշխարհին արեւելեան կողմը՝ Երասմի հովիտը հաստատուած էր, բացարձակապէս անյարմար էր այլ եւս իբր կենդրոն ծառայելու մեծատարած պետութեան մը, որուն ծանրութեան կենդրոնը հետզետէ Դէպի հարաւ ու հարաւ-արեւմուտք փոխակատեհութիւնը, եւ հարկ համարեցաւ ինտուել յարմարագոյն վայր մը, ուր կարենար իւր նոր մայրաքաղաքը հիմնել: Այս ամենայարմար նկատեց Մայափարկին (Նիգրերտ) քաղաքին Դիքն ու անոր միջավայրը:

Այս առթիւ կուզեմ հոս՝ Տիգրանակերտի Դիքին հետ առնչութիւն ունեցող գիտական հակածաւութեանց մասին՝ քանի մը խօսք ըսել: Խնդիր էր հնախայլ գիտուններու միջեւ, թէ արդեօք Տիգրանակերտ քաղաքը Տիգրիսի ձախակողմեան եղերքը, որ է ըսել՝ հայկական բարձրաւանդակի սարաւանդին քովերը ինտուելու է, թէ աշակողմեան եղերքը՝ Միջագետքի մէջ: Այս շատ կարեւոր խնդրոյ մասին հոս ըսելքս հարեւանցի ակնարկ մը պիտի ըլլայ լոկ, որովհետեւ արդէն լեման-Հառուպտ, որոն տեսութիւնը շատ ընդունելի կը գտնեմ, սյն խլնդրոյ մասին իւր ունեցած վարկածը, իւր ու զերական ուսումնասիրութեանը մէջ, մանրամասնորէն բացատրած է եւ զօրաւոր փաստերով ապացուցած:

Մինչ բազմաթիւ հնախոյզ գիտուններ Տիգրանակերտի գիրքին մասին մասամբ յայսկյս, մասամբ յայնկոյս Տիգրիսի արտայայտուած էին, Մոմսէն իւր իստա տեսակէտովը հարցն ի սպաստ աջակողմեան եղերքին լուծեց²: Անոր յառաջ բերած պատճառաբանութիւններէն աղդուած՝ և. Կիպերտ եւս լքեց իր տեսութիւնը, որուն ի սպաստ դիպող փաստեր յառաջ բերած, եւ գիրքը ձախ եղերքին վրայ որոշած էր³, թէեւ կրնար կարեւոր կէտ մըն ալ ձախ գիրքին ի սպաստ յիշել⁴:

Այս նոր տեղը, զոր Կիպերտ հին հայաքաղաքին հետ կը նոյնացընէր, Սախառւ թէեւ համար կերպով մերժեց, սակայն միւս կողմէ աջակողմեան եղերքը հաստատուն պահց: Նա կը կարծէր, Մարդինի մատ թէլ-Էրմէնի աւերակոյտին մէջ գտած ըլլալ հին Տիգրանակերտը, սակայն միտ չէր գրած որ անոր կողքին մղուած ճակատամարտին ստորագրութեան մէջ հին աւանդութեան հետ չէր կարելի համաձայնիլ⁵:

Հակառակ այս ամենւն, լեման-Հառուպտ վճռական կերպով անգամ մը եւս — եւ այն թերեւս ընդ միշտ — ըրեց Մոմսէնի ազդեցութեան տակ եղած ենթադրութիւնը, ու փոխադրեց Տիգրանակերտը դէպի Մայափարկին (Նիգրերտ), Տիգրիսի ձախակողմը⁶, իւր այս տեսութեանը ձեռնտու էր նաեւ Մոլտէի կարծիքը, որ թէեւ առանց մանրամասն փաստեր յառաջ բերելու, Նիգրերտը՝ Տիգրանակերտ կը համարէր⁷:

jetzt. Reisen und Forschungen. Erster Band:
Vom Kaukasus zum Tigris und nach Tigranokerta. Ph. 12 և 15:

¹ Հման այս մասին W. Belek, Aus den Ber. der arm. Expedition, S. 266 ff., ուր մատենագրութիւնն ամփոփ կերպով դասաւորուած է:

² Mommsen, Die Lage von Tigranokerta, Hermes IX (1875), S. 129 և Ges. Schriften, Bd. IV, S. 323. Հոս ասպէս կը վերջացընէ իւր խօսքը. “Ով որ այս ամրոցը զետին հայկական եղերքը կը վետեցէ, այնպէս եթէ տեղափոխած էր լուս պատճութիւնը անուկո, ինչպէս եթէ մէկ Մէց ու Շառապուրդ քաղաքները Ռենսոսի աջ առաջքը տեղափոխել ու զերոյ (եջ 332):

³ Այսորուն Արդի տեղը (Monatsbericht der Akad. der Wissenschaften zu Berlin, 1873).

⁴ Hermes IX (1875), S. 139.

⁵ Abhandlungen der kgl. Akad. d. Wissensch. zu Berlin, 1880.

⁶ Verhandlungen der 46. Versammlung deutscher Schulmänner und Philologen, Strassburg և. Eine Inschrift aus der Spätzeit Tigranokertas. Klio VIII (1908), S. 497—520.

⁷ Briefe aus der Türkei, Nr. 48, S. 287. Աերքեր Ակսերտ Եւս, իւր Փոքր Ասիս քարտեսին մէջ, լեման-Հառուպտի այս տեսութեանը յարեցաւ:

Յամենայն դէպս սակայն այս մէկութիւնը
ուղղակի կը հակասէ Տակիտոսի¹ սա բացայայտ
վկայութեանը, թէ Տիգրանակերտը միմիայն
37 հռոմէական մղնն, հետեւաբար իբր 55 քի-
լոմետր Մծրինէ հեռու կը գտնուի: Հեռաւորու-
թեան սցն աստիճանը մատնանիշ կ'ընէ մեզի
Թուր-Արդինի լեռները, սակայն ոչ՝ Տիգրիսի
ձախակողմը գտնուող ոեւէ մէկ դիբը: Կմանա-
պէս Սարաբոնի սա մէկ հատուածը ու Մաստոն,
ու նորքեւմենու տէս Նուժիօս ծրօս չաւ տῶν Տե-
րանոքէրտաց² մեր տեսութեան բոլորովին ներ-
հակը կը վկայէ պիտի ըսենք, եթէ Մասիսու ա-
նուամբ, ինչպէս սովորաբար ընդունուած է, այն
լեռնաշղթան միայն հասկընանք, որ գետին աջա-
կողմեան եզերքին երկայնութեան զուգահեռա-
պէս կը ձգի:

Եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն Ստրաբոն
եւս քաղաքը գետին աջակողմեան եզերքը զե-
տեղած ըլլալու էր, ինչ որ կը հաստատուի յօյն
աշխարհագրին Տիգրանակերտը յիշատակող ու-
րիշ երկու հատուածներէն ալ³, որոնց մէջ նա-
սոյն վայրը Միջագետքի մաս կը համարի, եւ
ըստ այնմ, զայն Մծբինի՝ ինչպէս նաև վերը,
Խառանի ու Նիկեփորիոնի կից կ'անուանէ:
Յայտնի է թէ այդ քաղաքները կը գտնուէին
Մասիսի հարաւակողմը, հետեւաբար Միջա-
գետքի մէջ⁴:

Հակառակ այս ամեն վկայութեանց, Կի-
բերտ սրամիտ կերպով մատգիր ըլլաւէ⁵, որ Տա-
կիտոսի քով Նշանակուած յիշեալ թիւը, յա-
մենայն դեպս, սխալ աւանդուած ըլլալու է. որով
փոխանակ septem et trigintaի թերեւս շատ
աւելի Ճիշդ ըլլայ եթէ centum et triginta
սրբազրուի: Գալով Ստրաբոնի վկայութեանց,
անոնք այլազգ եւս կրնան մեկնուիլ եւ ըստ այնմ
ալ հասկըցուիլ, ինչպէս Լեման-Հառուպտ կ'ապա-
ցուցանէ⁶: Վերջնոյս մէկ մանրակրկիտ հետազօ-

¹ *Sweatshop*, 4, 5.

^a Strabo XI, 12, 4 (522).

³ XII, 1, 9 (539) *b* XVI, 1, 23 (747);

5. Akademie der Wissenschaft. 1873.

6 Akademie der Wissenschaft, 1873.
6 Philologentag, S. 30. ლստ թեսութեան,
“Տարրու, որուն արեւելեան իբր Մասիս նշանակուած մա-
սին կը վերաբերին Հազար- գաղաքարը կոչոււած կարեւոր Եւո-
նակառափն, կ'երկարի արեւ. Եւեան-Հարաւ. - արեւելեան ուղ-
ղութեամբ, ու կ'անցնի արեւ մուեան Տիգրիսը, յարաբերա-
բար այս միջնինեւ ճեղքուելով Հայունելէյի կոչուած վայրը.
այս ըմբռնմամբ Թօր (Թօուր-Աբդին) կը կազմէ արեւելեան-
Հարաւ. - արեւելեան առանձն Տարրու:

თოლმან համեմատ, Հաղըու լեռները կը պատ-
կանին Մասիս լեռնաշղթային, որ Տիգրիսի թէ
աղակողմը եւ թէ ձախակողմը կ'երկարի: Եւ որով-
հետեւ Միջագետք ըսելով, ի հնումն, ոչ միայն
Եփրատի ու Տիգրիսի միջեւ տարածուող երկրա-
մասը կը հասկըցուէր, այլ եւ շատ անդամ —
ըստ Քաղաքական ու վարչական (Նահանգային)
բաժանման — նաեւ Տիգրիսի ձախակողմեան
ափունքը՝ անդրտիգրիսեան երկիրները, մինչեւ
Հաղըու լեռները, ասկէ կը հետեւի որ, Ստրա-
բոն, Հակառակ իւր ակներեւ տարածայնու-
թեանը, մեզի հետ կը միաբանի լիովիին¹:

Մեր այս տեսութեան կոռան մըն է նմա-
նապէս այն պարագան, որ Տակիտոսի յիշատա-
կած² նիկեփորիսուը՝ Պլինիոսի քով նշանակուած
է իբր ձախսակողմեան մէկ գետակիցը Տիգրիսի³,
Մեծ նշանակութիւն ունի դարձեալ մեզի հա-
մար Եւտրոպիկոսի⁴ մէկ վկայութիւնը, զոր Ակեփ-
ոսէ առնըով կ'ըսէ, թէ Տիգրանակերտը Աղձնեաց
(լտ. Arzananene) երկրին սահմաններուն մէջ կը
գտնուէր, որով անուղղակի կերպով կը մատ-
նանչէ մեղ դիրք մը, զոր պէտք է Տիգրիսի
հիւսիսակողմը որոնել:

Տիգրանակերտի գիլքի մասին հայ Հնա-
դոյն աեղեկութեանց՝ Լեման-Հառուպտ միայն
մտադիր եղած է⁵: Փաւստոս⁶ կ'ըսէ. «Առին
աւերեցին (Պարսք առ Շապհով) զմեծ քաղաքն
Տիգրանակերտ ըլ էր ի գաւառին Աղձնեաց յիշ-
խանութեան րդեշխին⁷: Նմանապէս կը պատմէ
նոյն պատմագիրը⁷, թէ սուրբն Եպիփան՝ Մեծ
Ծոփաց Մամիրէ անապատին մէջ ապրելէն ու
Ծոփքը քրիստոնէական լյսի առաջնորդելէն
ետքը, անցաւ Աղձնեաց աշխարհը, ու հօն եւս
քրիստոնէութիւնը քարողեց, վանքեր հիմնեց,
եւ Տիգրանակերտի մէջ վկայարան մըն աւ
հաստատեց ի յարգանս քրիստոնեայ վկայից որո՞վ
հօն նահատակեցան դրո՞ւ դարուն:

Սոյն մարտիրոսաց ի պատիւ Տիգրանակերտ այնու հետեւ Մարտիրոսաց քաղաք (Martyropolis) անուանուեցաւ, որ ասորի բարութառով

¹ Lehmann-Haupt, *anhang*, 1931:

² Տարեգիրք ԺԵ. 91. 4:

³ Nat. hist. VI, 27, § 129. *Z. d. f. m.* Kiepert, Hermes IX,
L 141, δωνοθ. 4, *b.* Lehmann-Haupt, Philologen-
tag, L 28, μητηδ. *Πανεύκλιος.*

4 Breviarium VI, c. 9.

⁵ Lehmann-Haupt, Verhandl. d. 46. Versammlung deutscher Philol. u. Schulm. 25 ff.

6 Φωτισμος βημα, η φωτιδ. ζευγη. Πεντελικη, 1832¹
εξ 142:

7 *Ung.* 221:

Միյաֆարիզին (= Կվիրկերոս¹), իսկ աւելի յետոյ արաբական տիրապետութեան օրուն Maijā-fariqin ձեւն առաւ (Թիրք. Սիլվան, Գարգին, կամ՝ Քարտէսներու մէջ սրբարար արաբական Հնչմարմ՝ Մայաֆարիզին)²:

Հետեւաբար Ախւիոս - Եւմըռպակիոսի եւ
Փաւստոսի իրարմէ անկախաբար գրած կրկին
Վկայութիւնքը իրարու կատարելապէս համա-
ձայնելով՝ կու գան հաստատել մեր ըստածը, թէ
Տիգրանակերտ Աղձնեաց սահմաններուն մէջ կը
գտնուէր: Ասոնց տուած վկայութեան կը ձայ-
նակցին, առ հասարակ, բոլոր հին աշխարհագիր-
ները, որոնք նմանապէս կ'ընդունէին մեր քաղա-
քին՝ գետին ձախակողմը զրաւած դիրքը, ինչ-
պէս յայտնի կը տեսնուի Պետինդերեան ու
Պայոմեան բարտէսներէն⁴:

Վերջապէս, խնդրոյ առարկայ քաղաքին
Դիբըն ու տեղւոյն մասին արտայայտուած այս-
չափ այլաղան կարծիքներէ ու բուռն վիճաբա-
նութիւններէ մը յետոյ, Լեման-Հառլապտ, որ
մեր բնագաւառին անձանօթ մնացած շատ մը
կողմերը թզաւ ու քլաւ չափած, եւ յատկապէս
Տիգրանակերտի կնճռոտ խնդրոյն վերջնական
լուծումն իւր գիտական ուղեւորութեան նպա-
սակակետը գրած էր, Հայաստանի անցեալին ու
ներկային ձօնած իւր հիանալի ուսումնասիրու-

3. Հիւրլմ., անդ, էջ 415;
4. Երկու քարտեզներն աւ Կիպրոսի քով (Ակա.
դ. Wissenschaft., 1873). Պետքինգերեան քարտեզը անոնեց
Սահանուի քով (Ակադ. d. Wissenschaft., 1880). Տիգրան-
կերսի դիրքը ճշշդ նշանակուած Ptolem. V, 13, § 22.

թեանը մէջ, մասրամասն պատճառաբանու-
թեամի ու անհերքելի փաստերով վերջնակա-
նապէս ապացուցոց, որ արդի Սլվան կամ
Քարին քաղաքն է հարազատ ու անվիճելի
ներկայացուցիչը, մեր հին Տիգրանակերտ ոս-
տանին¹:

Նթէ տեղւոյն դիրքը նկատի առնունք, պիտի
միտինքը ըսել, թէ յիրաւի Տիգրան լւաւգոյն
ընտրութիւն մը չէր կարող ընել: Սցն վայրն
արդէն Տիգրանի համար պատմական մեծ նշա-
նակութիւն ունեցած էր, որովհետեւ երբ նա
Հայաստանի արեւելեան ծայրագաւառներէն
մեծամեծ երկիրներ՝ իր փրկանք իւր պատան-
դութեան, Պարթեւաց թողով, յաջողած էր
Հայաստան մասել ու իւր հօրը պայազատել,
հոս, Տիգրիսի ձախ եղերքը կապած էր իր գլուխը
իւր նախնեաց թագը: Այս պարագան միայն
ինքնին, զոր Ապահանոս կը յիշատակէ², բաւա-
կան համարուելու է տարամերժելու գետին ա-
ջակաղմը գտնուող ոնեւէ դիրքը: Մտրաբն բա-
ցայսյու կ'ըսէ³, թէ Տիգրան՝ Արտանելոր պար-
տութեան մատնելէ ու Հայաստանի հարաւ-
արեւմտեան երկիրները՝ որ է ըսել, 'Ծոփին իւր
գաւառներովի՛ հանդերձ, Հայաստանի կցելէ
ետքը, հետզիետէ իւր պետութեան սահման-
ներն ընդարձակեց նորանոր աշխարհակալու-
թիւններով, որոնց կարգին կը յիշատակէ նաեւ
Միջագետքը: Ասկէ կը հետեւցընենք, որ Տի-
գրանի գահակալութեան միջոցին՝ 'Ծոփիաց աշ-
խարհը Մեծ Հայոց մաս չէր: Ակներեւ է ու-
րեմն, որ Տիգրան հայրենի հողը մատնելէն ետքը՝
Տիգրիս գետն ի վեր յառաջցած, եւ Տաւրո-
սեան շլթային Հաղթու լեռնագօտին՝ այժ-
մեան Սիլվանի քով, հասնելէ ետքը՝ հայ ար-
քայական թագն իւր գլուխը կապած է: Հոս
այս լեռնագօտին բնական սահման մը կը գծէ
գէպի հարաւ, ե՞ս եւս համակարծիք եմ լե-
ման-Հառուպտի⁴, թէ սոյն այս լեռներն էին որոնք
բուն Հայաստանի նոյն ատենուան հարաւային
սահմանագլուխը կը կազմէին, ինչպէս տակաւին
այսօր ակներեւ կը տեսնուի: Ի հարկէ, Հայա-
տանի սահմանները քաղաքականապէս յարա-
փոխ լլլարուն, պետութեան յառաջակողմեան
մասերուն կամ հարեւան երկիրներուն սահման-
ները ճիշդ գծել կարելի չէ. վասն զի այդ հո-
ղերը մերթ Հայոց մերթ Պարթեւաց ձեռք

Armenien einst und jetzt. 2^{te}. U. 7 L. 13 b. 16:

¹ Mithr. c. 67.

² Mithr., c. 15 (532).
³ XI, 14, 15 (532).
⁴ " in *lv* 267, *swā*, 6 *lv* *lv* 268, *swā*, 1.

2 diff. spp. t_L 267, s_{mb}, v_{ce} t_L 268,

կ'անցնէին։ Սակայն ընդհանրապէս խօսելով՝ կարելի է Տիգրիսը քաղաքական սահման նկատել Հայաստանի Հարաւակողման։ Եւ արդէն Հայրածնագագաւառին աշխարհագրական կազմութիւնը ճիշդ ալ սոյն Հազրու ծայրալեռներէն սկիզբ կ'առնու։ Ներկայիս իսկ, Տիգրիսի քովերէն այս կողմերն այցելուին մտադրութիւնը կը գրաւէ Նվիրկերտի ունեցած եղական ու առաջնակարգ դիրքը։ շատ հաւանական է որ Տիգրանակերտի ծագումէն յառաջ ալ Հոն, միեւնոյն տեղույն վրայ, ուրիշ՝ Տիգրանի նախնեաց կողմէն կերտուած քաղաք մը եւ կամ գիւղ մը գոյութիւն ունեցած ըլլար։ Ուստի եւ Տիգրան, բնական է որ, թագադրութեան հանդէսն ոչ թէ իւր պետութեան ունեէ մէկ անկիւնը, այլ՝ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող — ըլլար ան նոյն իսկ բոլորովին աննշանակ — մէկ վայրը սարքել ուզած պիտի ըլլար։ Հետեւարար Տիգրանակերտի հիմնարկութիւնը ստեղծագործութիւն մը չէ ոչնչէ, հապա՞ աւարտումն է նախնաբար փոքրիկ քաղաքի մը, որուն ունեցած նպատակայարմար դիրքը գրաւած էր Տիգրանի մտադրութիւնը։

Ուզղակի Հազրու լերանց ստորոտը¹, սակայն Տիգրիսի Համեմատութեամբ — ուսկէ անդին գետինն արագ արագ կը սկսի բարձրանալ — բարձրահայեաց դիրք ունեցող այս քաղաքը՝ ուազմագիտական տեսակէտով իսկ լաւ յենակէտ մը կ'ընձեռէ։ Քաղաքին արեւեմեան ու Հիւսիսային կողմերը պաշտպանուած են բնական ամրութիւններով, մինչ անոր Հարաւային ու արեւելեան մասերը նուազ պաշտպանուած են։ Յատկապէս քաղաքին արեւելակողմը՝ գետինը Համեմատաբար աւելի տափարակ է։ Տիգրան՝ իւր այս գաստակերտը համաչափ հիմքով օժտելու նպատակով, քարէ դարատափ մը կառուցանել տուած էր, որուն վրայ յետոյ բարձրացուց յիսուն կանգուն բարձրութեամբ ստուար պարիսպները, որոնց ներքնակողմը՝ անջրպետներն օգտագործելու նպատակով, գետեղել տուաւ ասպատաններ ու շտեմարաններ։ Արեւմտեան ու Հիւսիսային կողման պարիսպները մեկնակ էին ու պարզ, եւ միայն տեղիս տեղիս հսկայ աշտարակներով ամրապնդուած։ Իսկ ասոր ներհակ, քաղաքին արեւելեան կողմը կանգնել տուած էր

եղական ամրութեամբ երկպատիկ պարիսպներ ու պատնէշներ։ Այսքան ու այսպիսի հաստաբեստ ամրութիւններով օժտուած իւր մայրաքաղաքը գրեթէ անառիկ ըլլալու աստիճանի հասած էր։ Քաղաքամէջը, սակաւիկ մի դէպի արեւմուտք, կը բարձրանար տասնուհինգ մետր բարձր բրդակուր, որուն վրայ կը հանգչէր ամրակուռ միջնաբերդը քաղաքին։ Սոյն միջնաբերդէն կրնար զնոնուիլ լեռնագաւառին բովանդակ առաջակողմեան մասերը՝ մինչեւ բատմանսու, Հարաւակողմը՝ մինչեւ մեծ միջագետեան տափաստանին հիւսիսային սահմաններն եղերող սարաւանդները։ Քաղաքին մօտերէն կը բղնէ ֆարին-սու գիտակը, որուն ջուրերը պատնէշներու շուրջը հոսելով, բնական ամբարտակները ձեւացուած էին հոն։ Մայրաքաղաքին ջրամբարին պաշտպանութեանը համար, մօտակայ տեղ մը, ակառն մը եւս կանգնել տուաւ¹, որուն աւերակները ցայսօր կ'երեւան²։

Այս էր դիրքը հայ պետութեան նորակերտ մեծ սոտանին, որուն նախկին մեծութեան ու ամրութեան պերճախօս վկաններն են տակաւին այսօր՝ Նվիրկերտի աւերակները։

Հնութեան այս մեծ քաղաքն իւր մեծութեանը համեմատ մարդաշատ լնելու տենչէն վառուած՝ չվարանցաւ Տիգրան բռնական միջոցներու եւս դիմել։ Այս մոաղբութեամբ քալեց 77ին կապագովկիոյ վրայ, եւ բնակիչներէն 300.000 հոգի հորդան տուաւ Հայաստան, որոնց մէկ մասն իւր նոր մայրաքաղաքը նստեցուց³։ Գլխաւորաբար Մաժաք⁴ շատ վնասուցած այս հաշաւոր արշաւանքէն։ Տիգրան իւր զօրքով Տաւրոսն անցնելով՝ մտաւ Կիլիկիա, եւ ասպատակեց մինչեւ Փիւնիկէ⁵։ Ընդ ամէնը տասուերկու ծաղկեալ քաղաքներու բնակիչները խաղցուց դէպի Հայաստան, որպէս զի իւր գաստակերտը մարդաշատ ընէ⁶։ Տիգրանակերտի բնակչութիւնը կազմող այլեւայլ ցեղերու կարգին՝ Պլուտարքոս յատկապէս կը յիշատակէ Ասորեստանցիներ, Մարեր ու Կորդուացիներ⁷, զորոնք նմանապէս բռնավարած էր Տիգրան։

Եթէ այսքան նեղած ու տառապեցուցած էր Եղները՝ քաղաքացիներու ընտիր կորիկ

¹ Տիգրանակերտի շնութեան մանրամասն ստորագրութիւնը՝ Հմիտ. App. Mithr. c. 84:

² Հմիտ. Belck անդ՝ էջ 272:

³ App. Mithr. c. 67 եւ Plut. Lue. c. 21.

⁴ Strabo XII, 2, 9 (539).

⁵ Strabo XIV, 5, 2 (669).

⁶ Strabo XI, 14, 15 (532).

⁷ Lue. c. 27.

¹ Յաջորդին Համար Հմիտ. Լեման, անդ, եւ Sitzungsber. der antrop. Gesellschaft (21. Oktober 1899) եւ W. Belek: Aus den Berichten d. arm. Expedition. Zeitschr. für Ethnologie, 1899, S. 263 ff.

մ'իւր նոր քաղաքին մէջ ունենալու բաղձանքէն
մղուելով, նուազ խիստ վերաբերմունք չէր ցոյց
տուած նաեւ իւր թագաւորութեան ազնուա-
տոհմ աւագանոյն հանդէպ, զօրնիք եւս բռնա-
դատեց՝ իրենց կալուածները յարքունիս դրաւե-
լու սպառնալեօք, փոխել իրենց բնակավայրերը
և երթալ բնակիլ Տիգրանակերտ, որպէս զի
քաղաքը շքեղութեան հետ՝ շռայլութիւն ու
զեղսութիւն եւս ցուցադրէ¹: Գեղարուեստն
անդամ նկատի առաւ Տիգրան այնու, որ յոյն
գերասանական իսումի մը վարձեց՝ Տիգրանա-
կերտի մէջ բացուած ընդարձակ ու շքեղ թա-
տրոնին համար²:

Այսքան յարատեւ ոգւով ի գործ դրած
բռնական միջոցներով հասաւ վերջապէս Տիգրան
իր նպատակին, այն փարբիկ ու անշանակ քա-
ղաքը, որուն վրայ երբեմն իր նախնիքն իշխեր
էին, գոգցես հմայելով, ծաղկեալ ու բարդաւած
նոր քաղաքի մը վերածեց, որ ամեն տեսակէտով
արժանի էր՝ փայլուն յաղթանակներով ընդար-
ձակուած ու զօրացած Հայաստանի մը մայրա-
քաղաքը հուչակուելու, եւ որուն բնակիչները
կարող էին, մեծ դիւրութեամբ, իրենց
ապրուստը հայթայթել՝ քաղաքին բարերեր ու
ջրաշատ շոջականերէն:

Այսպէս յաւիտենականութեան համար կարծես շինուած այս շքեղ քաղաքը չկարողացաւ եւ ոչ իսկ առաջին թշնամի յարձակման տոկալ, ու տակաւին լիովին իսկ շաւարտած քայքայեցաւ ու զոհ գնաց ահաւոր փլուզման

2.

Հայաստանի մշակութային վեժակը:

Այսպիսի չարաբաստ վախճան մը Տիգրան
մողէն անգամ դեռ չէր անցուցած, երբ իր
աներն իրմէ օգնութիւն խնդրեց: Նա տակաւին
իւր զօրութեան գագաթնակէտը կը գտնուէր, եւ
իւր բարձրամիտ ամբարտաւանութիւնը չափ ու
սահման չէր ճանչնար: Մարական Ատրպատա-
կանի եւ Ծգիաբենէի թագաւորներն իւր հար-
կատուներն էին³, Կորուուց իշխանը պարտաւոր
էր իւր ամբողջ զինուորական ուժովը Տիգրանի
զօրավիզ ըլլալ: Աղուանք ու Վելք դաշինքով
երես հետ կապուած էին⁴, եւ մինչեւ իսկ Պար-
սից ծոցին հեռաւոր եղերքները բնակող Տա-

Ճիկները, եւ դեռ ուրիշ բաղմաթիւ փաքք ցեղեր մասամբ անկէ նուաճուած եւ մասամբ դաշնակով անոր վերին իշխանութիւնը ճանչնալ ստիպուած էին:

Որոշ կը նկարագրէ Պլոտարքոս¹ Տիգրանի
վարած արքունի կեանքը: Հպատակ թագաւոր-
ներէն շատեղը ստրուկի նման անոր կը ծառայէին
շարունակ: Երբ արքայն տեղ մը ձիավարէր,
անոնցմէ չորսը՝ հետիօտն ու կարճ պատմուձան
մը միայն վրանին առած՝ անոր կը հետեւէին:
Այդօրելի ժամերուն, չորս ձեռատունկ թագա-
ւորները, յոտնկայս, արքայական գահըից
շուրջը կը շարուէին ձեռնամած, ցուցադրելով
այսու իրենց ստրկութիւնն ու խորին հպատա-
կութիւնը: Տիգրան իւր հագած զգեստներու-
մէց անգամ չէր ուրանար իւր ասիացի բոնա-
կալ մ'ըլլալը: Ծիրանաթօյր ու սպիտակ ժա-
պաւէններով ընդելուզուած արքունի պատմու-
ձանին վլայէն կը կրէր համակ ծերանիէ խորշ-
խորշան տառատոկը. իսկ գլուխը պսակուած էր
բարձր ու աստեղազարդ խցրով, որուն շուրջը
փաթթուած էր ասիացի թագաւորներու յա-
տուկ ապարօշը²:

Այսպիսի կիսաբարբարիկ ասիականութեան հետ ուզած էր նա հաշտեցնել հելլէն մշակովթը: Սակայն զայն Հայաստանի հողին վրայ պատռաստելու համար ձեռք առած միջոցներն, ինչպէս նաեւ անոր ասիական կենցաղը յայտնի կը ցուցնէին որ ինք տակաւին ըմբռնած չէր հելլէն քաղաքակրթութեան նշանակութիւնը, և թէ պարզապէս իրը արտաքին շպար ուզած էր զայն գործածել՝ առանց անկէ օգտուիլ ուղելու, եւ կամ անոր յառաջ բերելիք բարիքն ըստ արժանույն գնահատել իսկ կարենալու: Փոխանակ առեւտրական յարաբերութիւններ մշակելով Յներն իւր երկիրը հրապուրելու թշնամար յարձակեցաւ անոնց բարդաւաճ ու ծաղկած քաղաքներուն վրայ, ու անոնց բնակիչները՝ մեկ հրամանով, իւր նորակերտ ոստանը կիշները՝ մեկ վայելելու համար յոյն քաղաքացիներց, հօն վայելելու համար յայն քաղաքացիներու առաւելութիւնները, առանց ամենեւին իսրու գանձակեցաւ, թէ քանի քանի զարդ ացած մշակովթ այս կերպով ոչնչացուցած կ'ըլլար իւր փառակիրական նպատակին համելու համար, եւ թէ այս ճամիով երբեք չէր կարող շահել իւր յոյն հպատակներուն սէրն ու համակրանքը:

Plut. Luc. c. 21

¹ Plut. ² Cassius Dio, B. 36, c. 35. ³ Οὐαραγγαλη
² Κασσιος Διος, Β. 36, ε. 35. Ουαραγγαλη
ηρηρε ζωγ τρωαθηρου ψωμι ιερι μετανοιη. μετα-
ηρηρε ζωγ τρωαθηρου ψωμι ιερι μετανοιη:

Am. Acad. 1874 Plut. Luc. c. 27.

¹ App. Mithr. c. 3
² Blut. I. n. c. 89.

³ Plat. Luc. c. 29.

* Plut. Luc. c. 26.

Յամենայն դէպս, ինքը միայն չէր այս մասին պարսաւելի: Արդէն իրմէ շատ յառաջ ալ Փոքր Ասիոյ բոլոր մեծ քաղաքներն անով ծնունդ առին, որ անոնց իշխանները բազմաթիւ գիւղեր անխորհուրդ կերպով իրարու հետ ձուլեցին. միայն սա տարբերութեամբ որ անոնք յոյն իշխաններ էին, որոնք յունաբնակ հողամասերու մէջ համասեռ տարբները իրարու հետ միացուցին, մինչդեռ, Տիգրան, ինք օտարազգի ըլլալով, Յոյներն օտար երկիր մը փոխադրեց: Երբ Լուկուլոս Տիգրանակերտը գրաւեց, այն ժամանակ Տիգրանի գործին ինչ արժէք ունենալը հասկըցուեցաւ: Յոյներու հոն բնակութիւնը բունի եղած էր, այս իսկ պատճառաւ անոնք հոն երբեք իրենց հայրենիքը չնկատեցին: Ստոյդ է թէ այս բնակութեան տեւողութիւնն ալ շատ կարճատեւ եղաւ, եւ այս սուղ ժամանակի մէջ յոյն ժողովուրդը ոչ նոր կարգ ու սարքին կրնար վարժիլ, եւ ոչ ալ՝ ինչպէս այլուր շատ մը տեղեր, յունական քաղաքակրթութեան թումբ մը կրնար հանդիսանալ զինքը շրջապատող բարբարոս ժողովրդեան մէջ: Եւ բնաւ զարմանք չէ որ Յոյները, երբ պատեհութիւնը ներկայացաւ, ցնծութեամբ վերադարձան իրենց նախկին բնակավայրերը, դրուատելով զլուկուլոս իրը իրենց նոր հեմմադիր եւ բարերար¹:

Սակայն Տիգրանին կինը, Կղէոպատրա, Միհրդատի գուստը, որչափ կ'երեւայ, յունական դաստիարակութիւն ստացած էր. ասոր ապացոյց է իւր կողմէն հայ արքունիք հրաւիրուիլն աթենացի Ամփիկրատէս անուն հուետորին, որ սիրայօժար յանձնառու եղած էր Հայաստան գալ, մինչ յառաջ արհամարհանքով մերժած էր սելեւէկեան արքունիքն երթալ բնակիլ: Սակայն այս մարդն ալ չկրցաւ երկայն ժամանակ Տիգրանի շնորհքը վայելել, որովհետեւ վերնոյս կասկածն իւր վրայ հրաւիրած, ու անոր աչքէն ինկած ըլլալուն համար՝ ինքզինքը դժբնդակ սովամահութեան մը դատապարտեց, եւ ինչպէս Պլուտարքոս կ'աւանդէ, բնաւ սնունդ առնուլ չուզելով՝ վերջ տուաւ իւր կեանքին²: Կղէոպատրա թագուհին մեծ շուրջով անոր մարմինը թաղել տալէն ետքը՝ յիշատակարան մը եւս կանգնել տուաւ Սապիէի մօտ:

Մետրոդոր սկեպսացին ալ, Միհրդատի խորհրդականը, որ իւր տիրոջ բարկութենէն ազատելու համար հայ արքունիքն ապաստանած էր, ի վերջ Տիգրանէ Միհրդատի ձեռքը յանձ-

¹ Plut. Lue. c. 29.

² Plut. Lue. c. 22.

նուելով՝ տեղնիտեղ գլխատուեցաւ¹: Ի զուր ջանաց Տիգրան այս մատնութեան արատն իւր վրայէն սրբել՝ անոր ի պատիւ մեծաշուր յուղարկաւորութիւն մը սարքել հրամայելով: — Թէ Տիգրան յոյն գերասաններու խումբ մըն ալ վարձած էր իւր թատրոնին համար, վերեւ արդէն յիշատակեցինք:

Այսպէս ուրեմն Տիգրան հետամուտ եղաւ — ի հարկէ իւր գիտած կերպովը — հելենացընել իւր տէրութիւնը: Սակայն իւր այս ձեռնարկն ալ՝ նորակառոց մայրաբաղաքին նման, տակաւին կիսով չափ իսկ չէր աւարտած, երբ յանկարծակի վրայ հասաւ լուկուլոս, որով այս այնքան կարծ ժամանակամիջոցի մը մէջ ուռաճացած ու ընդարձակուած պետութեան մէջ յոյն մշակոյթն ու քաղաքակրթութիւնը չկրցաւ հաստատապէս արմատանալ: Հաւանաբար Տիգրան պիտի յաջողէր իւր առաջադրած նպատակին հասնիլ, եթէ յաղթական զորմայեցին անոր ժամանակ ձգած ըլլար:

3.

Հայաստանի ընութիւնը:

Յառաջ քան հայ-լուկուլեան պատերազմին նկարագրութեան անցնիլը՝ ակնարկ մըն ալ նետենք Տիգրանի հայրենատուր պետութեան վրայ: Ընդհանրապէս կը բաւէ, եթէ Ստրաբոնի² այս երկիրն մասին տուած տեղեկութիւնները նյոյնութեամբ յառաջ բերենք:

Հայաստանի հարաւակողման աշխարհագրական սահմանը կը կազմէր Տաւրոսի լեռնաշղթան, որ Հայաստանը Միջագետքէն կը բաժնէր: Ստրաբոնի այս վկայութենէն կը տեսնուի, որ նա ոչ միայն Եփրատի ու Տիգրիսի միջիւտարածուող երկիրը Միջագետք կ'անուանէ — ինչ որ մէնք միայն կ'ըսենք — այլ նաեւ Տիգրիսի ձախակողմը գտնուող հարթավայրերը այս անունով կը նշանակէ. այսու առաւել եւս կը հաստատուի Լեման-Հառուպտի այս մասին ունեցած տեսութիւնը: Արեւելքէն սահմանակից էին Հայոց՝ Մեծ Մարաստան եւ Մարական Ատրպատական, հիւսիսէն, Աղուանից աշխարհը՝ Վրաստան եւ Մոսկեկան բարձր լեռները՝ Սեւ-

¹ Այսպէս Plut. Lue. 22. Հմմա. նաեւ Strabo: XIII, 1, 55 (609/10). Հայ այս վերջոյս, Մետրոդոր վախուատի միջոցին կը մեռնի, սակայն չըսեր թէ հիւանդութեամբ կը մեռնի թէ բռնամահ կ'ըսայ Միհրդատի հրամանով:

² Strabo XI, 14, 1 (526/27).

ծովու եղերքը, արեւմուտքէն՝ Պարիսար լեռներն ու Եփրատ գետը:

Այս սահմաններն իրենց մէջ կը պարփակեն լեռնագագաւառու մը, ուր խիստ արդաւանդ ու բերի հովիտներու կողքին՝ անանցանելի ու ցուրտ լեռնաշարեր իրարու կը յաջորդեն անընդհատ: Այս հարուստ երկիրը՝ հակառակ իւր անհուն բարձրաւանդակ մ'ըլլալուն, բաժնուած էր, լստ Պլինիոսի¹, 120 գաւառներու: Հայաստանի հիւսիսային բաժնին մէջ զարդացած էր բովագործութիւնը, մինչեւ իսկ ոսկեոյ հանք մը կը շահագործուէր հոն, կաբալլահի մօտերը՝ Սպերդաւոխին մէջ: Շատ համբաւաւոր էր, ի հումն, Հայաստանի ասպաստանիկ ձիերու ցեղը՝ հայկական նժոյդ կոչուած, որ գլխաւորաբար կոմիսնեի եւ Որդիստենէի բացավայրերը կը բուժանուէին: Այս սրբնթաց նժոյդներու պատճառաւ էր, գլխաւորաբար, որ հայ զըահաւոր հեծելազորը, որուն յետոյ պիտի անդրադառնանք, այնքան սարսափ ազդած էր թշնամի բանակներու: Հայ ազատորեարը — Եւրոպայի միջնադարեան ասպետներուն նման — դաշտորէից վրայ տիրող բարձրակառոյց ու ամուր դղեակներու մէջ կը բնակէր², եւ հայ արքունի բանակին զրահաւոր ու կուռ վառեալ հեծելազօրաց գոնդերը կը կազմէր: Ռայնախ³ արդէն մատնանիշը ըրած էր որ հայ զրահաւոր հեծելագորուն ծագումն անպայման ազատորդիներէ կը բազկանային, յար եւ նման Եւրոպայի միջնադարեան ասպետութեան: Այս զրահաւոր հեծելազօրուն ծագումն անպայման ասիական ըլլալու է, որովհետեւ ճիշդ միեւնյն ձեւով կը տեսնենք նաեւ Պարսից, ինչպէս նաեւ Պարթեւաց քով⁴:

Տիգրան մասնաւորաբար հոգ տարած էր նաեւ պատերազմական ճոխ գանձեր ամբարելու: Ողական ամրոցը Եփրատի վրայ, եւ Բոլբերդ՝ Երասիսի հովիտը, ինչպէս նաեւ Արտագելք⁵ ամրոցը լի եւ լի էին ամբաւ հարստութեամբ:

Այսպիսի ճոխութեամբ ու հարստութեամբ պերճացած Տիգրանը կրնար այլ եւս արհամարհանքով վերաբերուիլ իւր փախտական ու

երկրակորոյս աներոջ հանգէպ, եւ նոյն իսկ մերժել անոր ունկնդրութիւն շնորհել: Սակայն իւր երկրին մէջ Միհրդատի ասպնջականութիւն տալով արդէն առիթը տուած եղաւ Հռոմայեցւոց պատերազմի գրգռուելուն:

(Ժարուհակելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆԳԻՆԸ



ԿԸՄՍԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ ԵՒ ՎԱՀԱՆԵԱՆՑ ՀԵՏ

(450—506)

Անկարելի է կամսարականաց ցեղաբանութէն անընդհատ պատմագրութիւնը յօրինել: Կախանթաց շրջանին մէջ գոնէ Խորենացի աշխատած էր պակասը լեցնել, իսկ եւ դարու համար նա ալ կը պակսի: Վարդանեան շրջանին եւ Հայ Արշակունի հարստութեան ժամանակակից կամսարականներու ստոյզ միջնութեարը ծանօթ չեն մեզի: Ալիշան (Ճիր. 4) գազաւոն — Հրահատ — Արշակուր (450) տողանցքը կը յօրինէ, բայց առանց դրական ապացոյցի: Ալիշան ինչպէս նաեւ ուրիշներ մտադիր ցոյցի: Ալիշան ինչպէս նաեւ ուրիշներ մտադիր մտադիր ցոյցի: Ալիշան ինչպէս որ 450ի Արշաւիրն աւելի գազաւոն Բ.ի որդին կրնայ ըլլայ, եթէ Խորենաց յատուկ այդ կամսարականները պատմական են: Առ այժմ ամուլ բաղձանք կը մնայ աղերսներ հիմնելու դիտաւորութիւնը:

ա) Արշաւիր Բ. Կամսարական:

Կամսարականներու պատմութեան ինչպէս առաջին, նոյնպէս երկրորդ շրջանը կը բանայ Արշաւիր մը (Բ.): Կա եւս փեսայ է Մամիկոնեանց, ունենալով կին՝ զվարդանոյշ գուստը Վարդանայ (Թ. վերը § 4): Արշաւիր զօվող եւ ընդասուն էր Մամիկոնեանց, եթէ կարելի է իր որդիներէն հօր նկատմամբ եզրակացնել (Փարա. Գ. կը.), եւ հետեւաբար լեցուած էր նոյն գաղափարականներով, նոյն հոգւով ու կորովով: Կա զօվող եւ գործէ իրը աջ բազուկ զարդանայ եւ անոր կը գործէ իրը աջ բազուկ զարդանայ եւ անոր ամենահաւատարիմ՝ կամսակատար (Փարա. Բ. լե) զինակիցը:

450ին, Յազկերտի տրուած պատասխանին մէջ որ առաջին անդամ կ'երեւայ Տէլին

¹ Nat. hist. VI, 27.

² Tacitus, Ann. XV, c. 27.

³ Անդ, էջ 340.

⁴ Հմմա, ի մէջ պլուց Plut. Crassus c. 24.

⁵ Այս բերդաբազմքը տիրահանուկ անուն սահացած անապահ պատմութեան մէջ, որովհետեւ Արքունութիւն (Ճ. Ք.) մահանիթ կ'եսար հոս 9 Սեպտ. երկրորդ ասրւոյն (Ճ. Ք.) մահանիթ կ'երազով վիրաւորութեան մասնիւ մը: